

Свеженцев М. Д.

РАДЯНСЬКА АРМІЯ ТА ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ У 1944 Р.: ПРО ЩО ГОВОРЯТЬ ДЖЕРЕЛА

У статті аналізуються інформаційні довідки радянського війська, що містять у собі аналіз внутрішньої ситуації на території Західної України та східної Польщі та політичних настроїв польського населення цих теренів. На підставі цих документів зроблено спробу показати складність роботи з подібними джерелами та неоднозначність висновків, до яких вони підштовхують.

Ключові слова: радянські війська, політичні настрої, польське населення, інформаційні довідки.

В одній зі своїх статей в «Українському історичному журналі» Наталя Старченко дає дуже хороший приклад роботи з джерелом, який є корисним для будь-якого молодого дослідника [2]. У тій статті авторка розмірковує над особливостями роботи з судовими записами як історичними джерелами. Серед усього вона зазначає, що такий тип джерела не дає досліднику можливості розказувати «традиційну» історію із виставленими оцінками та відомими винуватцями (великою мірою через те, що джерело містить власну інтерпретацію подій), а це, своєю чергою, вимагає від історика критичнішого ставлення до інформації, що надається джерелом [2, с. 166].

Попри те, що тема та період, якому присвячена стаття Наталі Старченко, є дуже далеким від ХХ століття, методологію, застосовану авторкою, можна назвати універсальною. Адже проблема поверхового аналізу джерела характерна також і для історії ХХ століття, де вона дуже часто посилюється різними ідеологічними нашаруваннями, а тому маємо дуже багато однобоких/однозначних трактувань тих чи інших подій.

Ця стаття не претендує на «глобальність» висновків; джерела, використані для її написання, є обмеженими хронологічно (липень – серпень 1944 р.), а тому ми не маємо можливості дослідити динамічні зміни в тих чи інших подіях. Утім, аналіз цих документів дає нам приклад того, що подія, традиційно трактована однозначно, зазвичай має «напівтони».

Ітиметься в цій статті про наступ радянського війська на сучасні території Західної України та східної Польщі у 1944 р. та сприйняття цього факту місцевим польським населенням. Якщо точніше, хотілося б розглянути відображення цих подій у радянських інформаційних довідках, підготовлених Політичним управлінням

1-го Українського фронту. Цікавим буде подивитися, як ці документи можуть допомогти досліднику в розумінні описуваних подій та відображенні отих «напівтонів».

Основними джерелами є документи фонду Комуністичної партії УРСР – Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Ці документи містять копії інформаційних довідок політичних підрозділів, що входили до складу Політичного управління 1-го Українського фронту, де розглядається політична ситуація на територіях, зайнятих радянською армією. За своєю суттю ці документи є дуже вузькими, тобто містять небагато інформації з тих питань, які нас цікавлять, але вони є важливими тому, що є звільненими від пропагандистської риторики, що спрямовувалася на маси. Водночас трапляються й оціночні судження, а інтерпретації авторів цих джерел піддаються критиці.

З першого погляду на це питання складається враження, що ставлення до радянського війська серед поляків могло бути лише негативне – пам'ять про напад 17 вересня, катинські злочини, переділ кордонів була жива, а польська політична пропаганда, організована представниками екзильного уряду в Лондоні, не давала забути про ці події. Саме в 1944 р. набирає обертів переселення польської людності з територій, приєднаних до УРСР, у Польщу, що не могло додати симпатій до радянської влади та війська як уособлення цієї влади на цій території (масовим цей процес став ближче до кінця року).

З другого боку, згадаймо численні праці радянських істориків, у яких автори переконували в безперечно позитивному ставленні місцевого населення до «армії-визволительки». Спротив, за версією цих авторів, чинили лише «буржуазні» елементи та представники старої капіталістичної «пілсудчини».

Стосунки радянської армії та місцевого населення на східних територіях передвоєнної Польщі (тепер території Західної України та східної Польщі) в цей період є також питанням контактів населення з новоствореною комуністичною адміністрацією. На території Західної України, за твердженням Владислава Гриневича, «з моменту вступу в цей регіон і практично до кінця війни, власне саме Червона армія була тут головним і єдиним уособленням» радянської влади, бо місцеві партійні організації були занадто слабкі навіть для того, аби захищати себе [1, с. 387]. Щодо польських територій, то там місцеві комуністичні сили у 1944 р. лише набирали сили, а тому військо (як радянське, так і польське, створене за сприяння СРСР) мало б стати дуже важливим фактором втримання контролю над захопленою/звільненою територією.

Після вступу радянських військ на територію, що до війни належала Польщі, радянське керівництво отримало кілька нових цілей – створити нові партійні інституції та, що головне, закріпити радянську владу на цих теренах. Завдання ці були нероздільно пов'язані з потребою постійного моніторингу настроїв місцевого населення та спробами коригування цих настроїв, які не були чітко позитивними або негативними. Ось як характеризували «внутрішнє становище в колишній Польщі» у відділі з питань вивчення іноземних армій Сходу радянського генерального штабу:

«Внутрішнє становище в колишній Польщі характеризується:

1. Безумовно антинімецькими настроями всіх верств населення.

2. Антикомуністичними настроями буржуазії, орієнтованої на Англію, і більшої частини селянства. <...>

4. Збереженням партійної роздрібненості, як це було властиво довоєнній Польщі...» [3, арк. 54].

Цікаво, що групи, названі в другому пункті, можуть охоплювати ледь не все населення. Як бачимо, ставлення населення Західної України (йдеться саме про польських жителів) до комуністичних сил характеризується в цьому документі як негативне. Але один документ не є репрезентативним, і комуністи все ж таки мали шанси на поширення своїх ідей серед населення, принаймні саме так вважав автор того ж звіту: «Маса населення підтримує національний рух. Варто, водночас, мати на увазі, що комуністична пропаганда, яка б майстерно використовувала національні лозунги, буде отримувати відгук у все більш широкого кола населення» [3, арк. 54].

Такі висновки могли з'явитися тоді, коли були наявні приклади хоча б нейтрального ставлення селян до прибулих. Але й ця умова не є обов'язковою, адже ми насправді не знаємо обставин, за яких було створено цей документ; і навіть якщо одна його теза виглядає для нас такою, що «схожа на правду», це не дає нам підстав надавати такий же «кредит довіри» решті тверджень. Обидві наведені тези могли містити в собі або «напівправду», або свідоме чи несвідоме «прикрашення ситуації». Можливим поясненням причин для таких оптимістичних висновків можуть слугувати твердження автора джерела, що «національно-польський рух опору є дуже обмеженим у своїй діяльності» [3, арк. 54 зв.], а це призводить до того, що «все більш широкі кола населення приєднуються до комуністичного руху опору» [3, арк. 54]. Утім, озвучені в документі цілі комуністичного руху опору дають підстави сумніватися в бажанні населення приєднуватися до нього: «Найближчою ціллю комуністичного руху опору є збудження антинімецьких настроїв серед населення шляхом провокування німецьких каральних заходів, що розпалюють ненависть населення до німців» [3, арк. 54 зв.].

Безумовно, такі провокації, якщо про них дізнавалося населення, жодним чином не підвищували популярності комуністів, Червоної армії та Радянського Союзу загалом.

«Подальшою ціллю є усунення “реакційних” елементів, створення “вільної” Польщі та її більшовизація під маскою “демократизації”. Як східний кордон Польщі визнається “лінія Керзона”, взамін цього, натомість, існує стремління до територіального розширення за рахунок Німеччини» [3, арк. 55].

Очевидно, що перша частина «другої цілі» комуністичного руху опору не афішувалася, втім, визнання «лінії Керзона» ніколи не приховувалося, що так само не надто підвищувало авторитетність комуністів.

Варто також нагадати, що у 1944 р. терени Західної України та східні землі Польщі були ареною боротьби не лише німецької та радянської армій, а й підрозділів УПА, Армії Крайової, Армії Людової, значною була присутність військ НКВС. У таких умовах яскраво негативне ставлення до будь-якої з сил могло закінчитися для людини досить сумно, а тому мали знаходитися не тільки лояльні та нелояльні групи людей, а й позірні лояльні чи такі, що намагалися не показувати своїх справжніх почуттів. Власне, тому досить важко приймати на віру те, що в радянських документах характеризується

як «позитивне» чи «негативне» ставлення до Червоної армії, це все є лише інтерпретацією подій автором джерела.

Решта документів, що розглядаються, також містять у собі інтерпретації, і деякі з них так само можна поставити під сумнів. Ось приклад, вміщений у звіті Політичного управління Першого Українського фронту про політико-моральний стан населення на території Польщі:

«Допомога жителів звільнених районів Польщі нашим військам:

<...> 4. З великою радістю зустріло наших розвідників населення села Радомишль. Під час переправи через ріку Сан жителі надавали велику допомогу бійцям: підносили колоди, перетягували пором, допомагали розвантажувати гармати...» [3, арк. 48].

«Багато поляків хочуть бачити Польщу не такою, якою вона була до 1939 року, а демократичною, сильною Польщею (житель села Мазан Леон Столя);

Наш старий уряд ніколи не відрізнявся далекоглядністю та реалізмом і зараз, вочевидь, також втратив перспективу. Миколайчик залишився поза справами і долю Польщі буде вирішувати СРСР. Польський Комітет Національного Визволення, можливо, і не буде урядом, але його програма стане платформою для майбутнього остаточного уряду (завідувач кооперативу м. Грубешув Шиманський)» [3, арк. 54].

Ці два уривки охарактеризовано в документі як приклади позитивного ставлення польського населення до радянської влади. Водночас уявімо собі, що ми не бачили назви документа, не знаємо, звідки він походить та яке відомство його створило. Тоді й «лояльність», висловлену в цих уривках, можна дещо покритикувати. Якщо подивитися на першу цитату, то можна сумніватися у «великій радості» польського населення села Радомишль (хоча неможливо її повністю заперечувати), оскільки мирні жителі навряд чи мали реальну можливість відмовитися від допомоги радянським розвідникам. Крім того, не варто відкидати вірогідність того, що автор документа дещо «прикрасив» дійсність, оскільки антикомуністичні настрої були характерні полякам не лише Західної України, а й Польщі.

Щодо висловлювання Леона Столі, жителя села Мазан, то воно видається позбавленим будь-якого емоційного забарвлення. Ці слова могли бути адаптацією перекладу або просто вписаними в «правильний» ідеологічний контекст. Якщо коротко, ми насправді не можемо судити про те, як ця конкретна людина бачила

майбутнє польської держави, оскільки маємо перед собою лише зміст його слів, який можна зрозуміти по-різному. Досить схоже з цього боку виглядає вислів завідувача кооперативу Шиманського. Безумовно, це є критика лондонського еміграційного уряду, але вона не є автоматично підтримкою комуністів. З другого боку, завідувач кооперативу (не вказано якого) цілком міг поділяти комуністичні ідеї, врешті-решт, ми не знаємо нічого про те, як він отримав цю посаду. Ще однією умовою співпраці навіть нелояльного польського населення міг бути наказ лондонського уряду про допомогу частинам радянської армії (про що також є згадки в джерелі) [3, арк. 54 зв.].

Така сама ситуація в нас і з прикладами «негативного» ставлення польського населення до радянського війська. Ось один з уривків:

«1. При вступі Червоної Армії в села Вайцехув та Радзванув жителі сховалися, а ті, що залишилися, відмовлялися напоїти бійців водою, говорячи, що німці забрали всі відра. У цих же селах окремі жителі не дозволяли радянським офіцерам заходити в хати.

Вчителька м. Аннополь заявила: “Єдиним прийнятним для поляків урядом є уряд, що перебуває в Лондоні. Крайова Рада Народова та Польський Комітет Національного Визволення – це московський уряд під ідейним керівництвом Ванди Василевської. Цей уряд хоче встановити в Польщі порядки, схожі з московськими”» [3, арк. 49].

По-перше, треба визнати, що загальна картина справді показує нам негативне ставлення населення до прибулих військових. Треба зауважити, що сам автор документа пов’язує нелояльність населення до польських комуністичних інститутів зі ставленням до радянської армії та політичної системи. Разом з тим переховування жителів по хатах та спроба заборонити офіцерам зайти в хату не є виразним проявом негативного ставлення (згадаймо, що йдеться про цивільних осіб, які спілкуються з військовими і які протягом попередніх кількох років навряд чи мали причини довіряти військовим). Натомість є приклади висловлювань у джерелі, коли нелояльність населення до радянського війська є очевидною: «Мешканка села Опопа Ядвіга Жуслович сказала: “У нас у селі було спокійно, а прийшли Совіти і почався бій”» [3, арк. 49].

Утім, навіть до цієї короткої фрази виникають запитання, які також можна поширити на решту документів. Ми бачимо, що мешканка цього польського села негативно сприймає прихід

радянського війська. Радянське військо в цьому випадку є «порушником спокою», якого так бракує цивільним людям під час війни. Отже, ми нарешті маємо незаперечні приклади негативного ставлення до радянського війська, але навіть вони викликають запитання. Проблема полягає в тому, що ми справді не знаємо, у зв'язку з чим конкретні представники польського населення негативно сприймають радянське військо: чи це справа суто політичного та військового суперництва, інакше кажучи, чи річ у тім, що це саме радянське військо; або проблема може полягати лише в тому, що це просто військо, тобто «центр неспокою», який приносить із собою не лише матеріальне навантаження на місцевих людей, а й досить часто несе загрозу для життя. В останньому варіанті недружню зустріч мало б отримати будь-яке військо, але ця недружність, знову-таки, цілком могла бути й прихованою. Цитати, що наводяться як приклади лояльності чи нелояльності до радянської армії, є досить типовими, і лише деякі з них не піддаються інтерпретаціям, відмінним від інтерпретацій джерела.

Ми не маємо можливості займатися психоаналізом, аби дізнатися про походження висловлюваних авторами документів думок. Утім, існує певна ймовірність того, що автори джерел (вони ж військові Червоної армії) могли відчувати негативне ставлення населення до себе через поширеність антикомуністичної пропаганди на територіях довоєнної Польщі. Очевидно, що ця пропаганда походила від тих поляків, що визнавали польський еміграційний уряд єдиним законним у Польщі; поширеність цієї пропаганди дає підстави стверджувати, що в багатьох населених пунктах існували представництва еміграційного уряду. Цілком очевидним є те, що будь-яка пропаганда більшою чи меншою мірою впливає на населення.

Польські «націоналістичні» листівки (саме так їх охарактеризовано радянськими військовими) мали досить значне поширення, і всі вони були спрямовані проти радянського війська та адміністрації. Як приклад можна процитувати одну з багатьох таких листівок, зняту в селі Буда Ланьцутська 15 вересня 1944 р.:

«Зараз ми знаходимося під новою окупацією, тим гіршою, що вона прикрита видимістю співпраці та доброзичливості. Радянська Росія та її нероздільні сателіти – уряд “патріотів”, армія Берлінга та Василевської і відомі ППР закликають: “Поляки, до зброї! Настав час звільнення...”

...Це нічого, що польський уряд у Москві створений лише у 1943 році. Все ж таки він законний.

Це нічого, що Василевська є дружиною Корнейчука, отамана української банди.

Це нічого, що 2 000 000 поляків гниють у Сибіру та в уральських шахтах.

Це нічого, що Росія не піклується про польських громадян, що вмирають від голоду, що вона їх обкрадає, грабує і заарештовує.

Це все нічого» [5, арк. 8].

Треба зазначити, що у 1944 р. набирає обертів процес переселення польської людності з території Західної України до Польщі, а тому в пізніших листівках ця тема стає головною. Навіть більше, подальші історичні події дають нам підстави стверджувати, що вже в середині 1944 р. ставлення польського населення до радянської армії суттєво погіршилося.

На території, про яку ми говоримо, проводилася не лише польська, а й радянська агітація (йдеться саме про ту агітацію, що спрямовувалася на польське населення, відповідно, діяльність УПА оминаємо). Серед інформаційних довідок 1-го Українського фронту трапляються згадки про те, що саме було зроблено, та реакція на ці дії населення. Утім, знову-таки, ці звіти мають власну інтерпретацію подій. Оминаючи згадки джерела про проведені радіо- та кіносеанси в окремих населених пунктах, спробуємо подивитися на те, як представлено стосунки армії з польським населенням з погляду військових:

«1. Після перерви перемовин між Радянським урядом та представниками польського еміграційного уряду Миколайчика пропагандистська діяльність реакційних елементів різко посилилася та набула антирадянської форми.

2. У містах та повітах зараз розгортається боротьба за владу, при цьому представники лондонського уряду та інші реакційні елементи в деяких місцях залякують та тероризують ті верстви населення, які підтримують ПКНВ та хотіли б взяти участь у місцевому самоврядуванні. <...>

4. З повідомлень, що надходять із сільської місцевості, видно, що польське селянство з винятковим задоволенням зустріло ту частину Маніфесту ПКНВ, яка розв'язує аграрне питання, а саме заяву про конфіскацію земель, що були захоплені німцями та належать зрадникам польського народу, та про створення земельного фонду.

Там, де широкі верстви сільського населення ознайомилися з Маніфестом ПКНВ, помітна значно більша підтримка самоврядування, що створюється» [4, арк. 60].

Очевидно, що радянська пропаганда мала свій вплив на польське населення, так само очевидно, що земельна реформа була для селян надзвичайно важливим питанням, а тому четвертий

пункт процитованого уривка є досить імовірним (як і вся цитата загалом).

Якщо подивитися в цілому на всі цитовані документи, тримаючи при цьому в голові поставлені на початку статті питання про ставлення місцевого населення до радянського війська, можна дійти висновків, що ця проблема не є такою легкою для розв'язання. Безумовно, існують інші джерела, але йдеться про те, що значна частина цих джерел наповнена власними інтерпретаціями. Можна довго

дискутувати про значення тих чи інших речень у джерелі, але треба визнати, що документ як такий не дає нам цілісної картини сприйняття населенням радянських військових, а якщо така інформація й наводиться, ми не можемо визначити причини тих чи інших настроїв. Загалом, ми маємо інформацію про політичну підтримку еміграційного уряду більшістю населення, але чомусь дуже часто забуваємо про постійну наявність серед населення «іншої думки» чи байдужого ставлення.

Список літератури та джерел

1. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / В. А. Гриневич. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2007. – 520 с.
2. Старченко Н. П. Дещо про спокуси джерел та інтерпретацій / Н. П. Старченко // Український історичний журнал. – 2009. – № 6 (489). – С. 165–182.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Центральний комітет Комуністичної партії України. 1917–1991 рр. – Оп. 23. – Спр. 790.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 926.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 933.

M. Sviezhentsev

SOVIET ARMY AND POLISH PEOPLE IN 1944: WHAT DO SOURCES TELL US

This article examines the documents of Soviet military departments, which include the analysis of political situation on the territories of Western Ukraine and Eastern Poland. Basing on these documents, the article shows the complexity of the work with these sources and the ambiguity of the conclusions which can be received.

Keywords: soviet troops, political situation, polish people, informational references.

Матеріал надійшов 15.04.2013